

VROUWEN IN DE CULTUS VAN DEMETER EN PERSEPHONE IN ELEUSIS

~

Religieuze participatie als kenmerk
van het Klassiek Atheense burgerschap

Elselijn Baan, 5742846

11 april 2019

Universiteit Utrecht

Dr. R. Strootman

12.882 woorden

Elselijn Baan, 2019
5742846
e.baan2@students.uu.nl
Bachelor Eindwerkstuk
Bacheloropleiding Geschiedenis
Begeleider: Dr. R. Strootman
Universiteit Utrecht

Samenvatting

In dit onderzoek staat de vraag centraal wat het Klassiek Atheense burgerschap inhield. Dit wordt onderzocht aan de hand van de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis. Josine Blok bracht in 2017 een onderzoek uit waarin ze pleit voor een nieuwe benadering van het Atheense burgerschap. Er is al veel aandacht voor de relatie tussen de polis en religie, maar dit heeft niet geleid tot een nieuwe definitie van burgerschap. Volgens Blok was het actief participeren in de politiek, rechtspraak en vooral religie het belangrijkste kenmerk van het burgerschap. De rol voor religie binnen het debat over het burgerschap is nieuw en geeft een ander beeld van de rol van de vrouw in de polis. Vrouwen mochten namelijk wel deelnemen aan religieuze activiteiten binnen de polis en waren hiermee volgens Blok dus burgers van de Atheense polis.

Dit is terug te zien in de drie inscripties uit Eleusis die worden besproken in het derde hoofdstuk van dit onderzoek. Volgens deze inscripties namen de Atheense vrouwen actief deel aan de cultus van Demeter en Persephone. De functie van priesteres van Demeter en Persephone was een van de belangrijkste in de cultus en ging gepaard met veel prestige. Naast religieuze verantwoordelijkheden droeg de priesteres ook administratieve en zelfs publieke verantwoordelijkheden. Het verschil tussen de priesteres met politieke en juridische ambtenaren is daarmee erg verkleind en maakt het waarschijnlijk dat ze wel degelijk als burger van de Atheense polis werd gezien. De cultus van Demeter en Persephone in Eleusis toont hiermee aan dat religieuze functies ook als kenmerk gezien kunnen worden van het Klassiek Atheense burgerschap.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	5
Hoofdstuk 1 – Atheens burgerschap	8
<i>Aristoteles</i>	8
<i>Perikles</i>	9
<i>Euxitheos</i>	11
<i>Ta hier kai ta hosia</i>	12
Hoofdstuk 2 – Cultus van Demeter en Persephone in Eleusis	14
<i>Polisreligie</i>	14
<i>Cultus in Eleusis</i>	16
<i>De mythe van Demeter en Persephone</i>	17
<i>De Mysteriën van Eleusis</i>	19
Hoofdstuk 3 – Vrouwen in de cultus	22
<i>Financiële verantwoordelijkheid</i>	22
<i>Eponiemen</i>	26
<i>Processie</i>	28
Conclusie	31
Appendix	33
Bibliografie	34

Inleiding

In het verleden is er veel onderzoek gedaan naar de Klassieke democratie van Athene en nu nog steeds komen we tot nieuwe inzichten over de inhoud en betekenis ervan. De bronnen uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus geven ons op sommige vlakken tegenstrijdige informatie wat het moeilijk maakt om een goed begrip van de democratie te vormen. Dit is ook het geval bij het definiëren van burgerschap. Lange tijd was het werk van Aristoteles toonaangevend in het debat omtrent het Atheense burgerschap. Vanuit zijn werk werd geconcludeerd dat de mogelijkheid tot deelname aan de politiek en rechtspraak van de polis een vereiste was voor het burgerschap. Daarmee werd burgerschap alleen toegeschreven aan de volwassen mannen van Atheense afkomst. Onder andere vrouwen en *metoiken* konden deze politieke functies niet vervullen en waren volgens deze definitie dan ook geen Atheense burger. Josine Blok haalt echter in haar boek *Citizenship in Classical Athens* enkele bronnen aan die in strijd zijn met deze definitie. In deze teksten speelt de participatie in de Atheense religie een grote rol in het vaststellen van burgerschap. Wanneer op deze manier naar de vrouwen in Athene wordt gekeken geeft dat een ander beeld van hun plek binnen de polis.¹ In het eerste hoofdstuk zal ik deze twee verschillende interpretaties verder uitwerpen en wat langer stil staan bij het werk van Blok.

Blok doet in haar boek een oproep om de rol van religie in relatie tot het burgerschap verder te onderzoeken. In mijn onderzoek wil ik daarom focussen op de rol van de vrouw in de religie en wat dit zegt over het Atheense burgerschap. Wanneer we de definitie van Blok volgen valt burgerschap namelijk ook toe te kennen aan vrouwen die deelnemen aan de religie van de polis in tegenstelling tot de politieke definitie van Aristoteles. Mijn onderzoek zal bestaan uit het bestuderen van een specifieke casus binnen de Atheense religie, in dit geval de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis. Blok haalt een enkele keer in haar boek de cultus aan, onder andere vanwege de informatie die we hebben over de positie van de priesteres van Demeter en Kore, maar gaat verder niet uitgebreid in op de cultus.² Ik heb gekozen voor deze cultus, omdat het een belangrijke cultus was in de polis en het vanwege zijn afgelegen plek een duidelijk afbakening heeft voor mijn onderzoek. Daarnaast was de cultus nauw verbonden met de polis en daarmee geschikt voor een onderzoek naar de betekenis van burgerschap. Mijn onderzoek is gericht op de vijfde en vierde eeuw voor Christus, maar ik zal vanwege het beperkte aantal bronnen uit deze periode ook gebruik maken van latere bronnen. Dit is mogelijk omdat de politieke en religieuze organisatie van de polis grotendeels gelijk blijft. Deze latere bronnen kunnen daarom ook iets vertellen over de cultus uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus, zelfs als deze niet geheel gelijk is gebleven.

Blok was met haar *Citizenship in Classical Athens* niet de eerste historica die het belang van religie in de Griekse polis benadrukte. Christiane Sourvinou-Inwood deed in de jaren negentig onderzoek naar de cruciale rol van religie binnen de polis en stelt dat de polis en religie sterk

¹ Josine Blok, *Citizenship in Classical Athens* (Cambridge 2017).

² Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 191.

verbonden waren met elkaar en zelfs niet los van elkaar te zien zijn.³ François de Polignac beargumenteerde toen ook dat de identiteit van de polis afhankelijk was van haar religieuze organisatie.⁴ Deze verwevenheid van de polis met haar religie heeft echter nooit geleid tot een nieuw begrip van burgerschap. Blok heeft hier in 2017 verandering in gebracht door een culturele definitie van burgerschap te vormen. Daarnaast is er ook al een aantal jaren verandering in onze kijk op de rol van de vrouw in de polis. Sourvinou-Inwood beargumenteerde dat mannen en vrouwen in het publiek domein op gelijke voet stonden met elkaar in de Atheense polis. Ook andere bronnen wijzen op een grotere gelijkheid van mannen en vrouwen dan tot dan toe altijd gedacht. Er wordt daarom ook steeds meer onderzoek gedaan naar de rol van de vrouw in de polis, maar ook dit heeft niet geleid tot een vernieuwde definitie van burgerschap.⁵ In mijn onderzoek wil ik voortbouwen op het werk van Blok door me te richten op een bepaalde casus en de definitie van burgerschap volgens Blok naast de bronnen te leggen.

Naar de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis is veel onderzoek gedaan. De meeste onderzoeken zijn gericht op de Mysteriën die daar elk jaar in de herfst werden gehouden. Meerdere historici hebben geprobeerd te achterhalen wat daar precies gebeurde. Sourvinou-Inwood, Robert Parker en Kevin Clinton pogen onder andere de geheimen rondom de Mysteriën te onthullen.⁶ Dit blijft echter speculatief, want de bronnen geven hier weinig tot geen informatie over. Er zijn wel bronnen beschikbaar over de organisatorische elementen van de cultus. Kevin Clinton geeft in *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* een uitgebreid onderzoek naar de verschillende ambtenaren die actief waren in de Mysteriën en veel ook in de cultus daarbuiten.⁷ Er is verder geen specifiek onderzoek gedaan naar de rol van de vrouw in de cultus behalve door Connelly, maar die richt zich hierin alleen op de priesteres.⁸

De vraag die in dit onderzoek dus centraal staat is, wat de rol van de vrouw was in de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis in relatie tot het Atheense burgerschap. Hiervoor zal ik eerst dieper in gaan op het historische debat over het Atheense burgerschap wat ik hierboven kort al heb ingeleid. In mijn verdere onderzoek maak ik gebruik van de definitie van burgerschap zoals deze is opgesteld door Blok. Deze zal ik ook in het eerste hoofdstuk bespreken. Daarna zal ik in het tweede hoofdstuk de cultus bespreken. Van te voren zal ik eerst kort de ‘polisreligie’ van Sourvinou-Inwood aanhalen om de verwevenheid van de polis met haar religie te benadrukken. Dit helpt bij het begrijpen van de cultus in relatie tot de Atheense polis en bij het interpreteren van de inscripties daarna. Als laatste zal ik namelijk drie inscripties bespreken die iets vertellen over de rol van de vrouw in de cultus van Demeter en Persephone

³ Christiane Sourvinou-Inwood, ‘What is Polis Religion?’, in: Murray en Price (red.) *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1990) 295-322.

⁴ F. de Polignac, *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*, trans. Janet Lloyd (Chicago 1995).

⁵ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 36.

⁶ Christiane Sourvinou-Inwood, ‘Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian cult’, in: Cosmopoulos (red.) *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults* (London 2002) 25-50; Robert Parker, *Polytheism and Society at Athens* (Oxford University Press 2005); Kevin Clinton, ‘The Mysteries of Demeter and Kore’, in: Ogden (red.) *A Companion to Greek Religion* (John Wiley & Sons 2008), 342-356.

⁷ Kevin Clinton, ‘The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries’, *The American Philosophical Society* 64 (1974) 3.

⁸ Joan Breton Connelly, *Portrait of a Priestess: Woman and Ritual in Ancient Greece* (Princeton 2007).

in Eleusis. Deze inscripties vormen de kern van mijn onderzoek, want hiermee hoop ik aan te tonen dat de vrouw niet alleen een belangrijke functie had binnen de cultus maar ook als een burger van Athene werd gezien, in overeenstemming met het werk van Blok. Ik bespreek eerste de inscriptie en ga daarna in op de context ervan en wat de inscriptie vertelt over de rol van de vrouw.

Ik zal in mijn onderzoek gebruik maken van inscripties als bronnen, omdat er daarvan het meest zijn bewaard en ze een duidelijk beeld geven van de cultus en de rol van de vrouw hierin. De inscripties zijn afkomstig uit verschillende bronnenboeken. Ik maak hiervoor gebruik van *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* van Kevin Clinton, *Greek Historical Inscriptions 478-404* samengesteld en toegelicht door Osborne en Rhodes en het bronnenboek *Women's Life in Greece & Rome* van Lefkowitz en Fant.

Hoofdstuk 1 – Atheens Burgerschap

Aan het begin van mijn onderzoek wil ik ingaan op het wetenschappelijke debat omtrent het criterium en betekenis van burgerschap in het klassieke Athene. Tot nu toe werd het burgerschap vooral toegespitst op het participeren in de politiek van de polis en op de juridische functies. Deze participatie was alleen weggelegd voor de volwassen mannen van een zekere afkomst en daarmee was het burgerschap beperkt tot deze bevolkingsgroep. Er zijn echter bronnen die botsen met dit beeld van burgerschap dat afkomstig is van Aristoteles. Dit maakt dat er tegenwoordig steeds vaker anders wordt gekeken naar het Atheense burgerschap. Een grote rol hierin speelt het werk van Josine Blok die de afgelopen jaren met andere historici, zoals Stephen D. Lambert, Kurt Raaflaub en Christiane Sourvinou-Inwood, geprobeerd heeft een nieuw perspectief op dit burgerschap te bieden. Het is niet zo zeer dat ze met nieuwe bronnen kwam die het toenmalige beeld van burgerschap weerlegde, maar een nieuwe interpretatie van dezelfde bronnen. Dankzij het feit dat we nu meer context over enkele bronnen zoals Aristoteles hebben kunnen we de bronnen in zijn context plaatsen en beter begrijpen⁹.

Dit hoofdstuk zal grotendeels bestaan uit een uiteenzetting van de nieuwe benadering van het Atheense burgerschap geformuleerd door Blok. Haar boek is dan ook mijn belangrijkste bron voor dit gedeelte. Als eerste ga ik in op Aristoteles en zijn definitie van burgerschap die voor een lange periode toonaangevend was in de geschiedenis van de Atheense polis. Daarna bespreek ik de wetsverandering van Perikles uit de *Athenaion Politeia* (vanaf nu: *AthPol*). Deze bron geeft een goed beeld van het criterium dat werd gesteld aan het burgerschap. Als derde bespreek ik een redevoering van Euxitheos. Blok haalt in haar boek deze redevoering aan als voorbeeld uit de praktijk. Deze bron geeft een heel ander beeld van burgerschap dan wat we tot nu toe hebben gezien en toont een verbinding tussen de polis en haar religie. Dit brengt mij uiteindelijk bij de definitie van burgerschap opgesteld door Blok.

Aristoteles

De definitie die tot voor kort werd gebruikt voor het burgerschap uit het Klassieke Athene en nu nog steeds vaak voorkomt is afkomstig uit het werk van Aristoteles. In de *Politeia* stelt hij het volgende:

Who [or what], therefore, is a citizen is clear from these considerations: we can now say that he who is in a position to share in political or [and] judicial office, is a citizen of that polis, and a polis is a group of such people large enough in number to maintain a self-sufficient life, speaking generally.¹⁰

Uit dit gedeelte kan geconcludeerd worden dat alleen mensen die politieke en juridische functies kunnen vervullen een burger van de polis genoemd mogen worden. De groep van burgers bestaat daarmee slechts uit volwassen mannen. Zijn criterium voor burgerschap bestaat uit het recht om deel te hebben aan de politieke en juridische ambten. Het criterium voor burgerschap staat hiermee dus gelijk aan het criterium voor het deelnemen aan de politiek en

⁹ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, ix.

¹⁰ Aristoteles, *Politeia* 1275b17-22, Blok (vert.), *Citizenship in Classical Athens*, 2.

de rechtspraak. Wat maakt dat deze definitie zoveel wordt gebruikt? De verwachting van een definitie is dat deze algemeen geldig is en niet slechts in specifieke gevallen. De definitie van Aristoteles sluit bij deze verwachting aan, omdat het een criterium geeft voor burgerschap in het algemeen. Daarnaast zou het eventueel kunnen zijn dat vanwege de relatie met de *AthPol* historici veel waarde hechten aan de werken van Aristoteles. Vanuit dat werk kennen we echter juist andere ideeën over burgerschap. Deze zullen verder in dit hoofdstuk nog aan bod komen wanneer ik Perikles bespreek.

De *Politeia* bestaat uit twee verschillende delen die gezamenlijk één doel hebben. Het eerste gedeelte is een analyse van de polis in het algemeen en een uitwerking van de verschillende politieke systemen. In het tweede kleinere gedeelte formuleert Aristoteles zijn ideale polis en politieke systeem. Het doel van Aristoteles met dit werk is het onderzoeken wat het beste politieke systeem is en het meeste geluk oplevert.¹¹ Dit verwoordt Aristoteles zelf ook: ‘the object of our present study is the best politeia and that is the one under which the polis is most happy’.¹² Aristoteles kijkt eerst naar de polis en legt hierbij uit dat onderlinge rechtvaardigheid bij de burgers een grote rol speelt. Binnen de polis is het essentieel dat burgers bepaalde rechten en plichten delen. Tegelijkertijd pleit Aristoteles niet voor algehele gelijkheid, maar er moet uiteindelijk wel sprake zijn van een balans.¹³ De definitie van burgerschap die hier het best bij aansluit is een definitie waarin ‘a citizen without further qualifications is defined by nothing more than sharing actively in judicial office and political office’.¹⁴ Aristoteles is zich er bewust van dat het er in de praktijk anders aan toe gaat. Een paar zinnen later legt hij namelijk uit dat er in de praktijk naar de afkomst van mensen wordt gekeken om te bepalen of ze burger zijn. Volgens hem is dit echter inefficiënt, want de regels hierover verschillen per polis. Bovenal is het niet geschikt om de basis van de polis, het delen in een rechtvaardige polis en haar taken, te onderbouwen.¹⁵

Blok noemt deze definitie van Aristoteles een filosofische definitie van burgerschap, omdat er geen sprake is van een definitie die specifiek gericht is op de Atheense polis. Zijn definitie is gebaseerd op zijn theorie over de ideale polis en het ideale burgerschap.¹⁶ Aristoteles laat daarnaast de religie en de invloed daarvan op de polis buiten zijn beschouwing omdat de goden niet, zoals de mensen, delen in de polis en daarmee buiten zijn onderzoek vallen. Door religie buiten zijn analyse van de polis te houden wijkt deze definitie af van de praktijk.¹⁷ De definitie van Aristoteles is daarmee niet geschikt voor een onderzoek naar het Atheense burgerschap.

Perikles

Een tweede belangrijke bron in het vaststellen van de definitie van het Atheense burgerschap is de *AthPol*. Deze verschilt op diverse vlakken van de hierboven besproken definitie van Aristoteles, zoals de rol van religie in burgerschap en een criterium. Dit werk, waarschijnlijk geschreven door een leerling van Aristoteles, beschrijft de Atheense constitutie en de

¹¹ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 13.

¹² Aristoteles, *Politeia* 1328b33-9, Blok (vert.) *Citizenship in Classical Athens*, 13.

¹³ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 14.

¹⁴ Aristoteles, *Politeia* 1275a22-4, Blok (vert.) *Citizenship in Classical Athens*, 15.

¹⁵ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 16-17.

¹⁶ *Ibidem*, 16.

¹⁷ *Ibidem*, 20.

veranderingen van Solon tot aan de vierde eeuw. In tegenstelling tot de *Politeia* is dit werk speciaal gewijd aan Athene en komt dus grotendeels overeen met de praktijk.¹⁸ In de *AthPol* staat het volgende over het criterium van burgerschap:

And in the third year after this, when Antidotos was archon, they decided, owing to the large number of citizens, on the proposal of Pericles that no one who was not born from both astos parents, would participate in the polis.¹⁹

Als criterium voor burgerschap wordt hier gesteld dat beide ouders Atheense burger moeten zijn. Deze wet werd door Perikles voorgesteld en uiteindelijk aangenomen. Dit criterium klinkt heel anders dan die afkomstigheid van de filosofische definitie van Aristoteles.

De *AthPol* is niet de enige tekst die over de wetsverandering gaat. De originele wet van Perikles hebben we echter niet en de vraag is in hoeverre de passage uit de *AthPol* overeenkomt met de oorspronkelijke wet. Het woordgebruik en de formulering tonen volgens Blok grote overeenkomsten met andere bekende wetten. Er is wel een verschil binnen de passage. Het eerste gedeelte over de datering en de oorzaak van de wet, het groot aantal burgers, is waarschijnlijk een toevoeging van de schrijver. Deze informatie kennen we namelijk niet uit andere bronnen. Het tweede gedeelte komt, gezien de formulering, wel grotendeels overeen met de oorspronkelijke wet.²⁰

Waarom werd deze wet ingesteld in 451/0 door de Atheense polis? Vaak wordt er aan de hand van de passage uit de *AthPol* gedacht dat dit te maken heeft met een groeiend aantal inwoners van Athene.²¹ Cijfers laten echter zien dat er in het jaar 451/0 geen sprake was van een grote bevolking. De polis had juist te maken gekregen met veel oorlogsslachtoffers vanwege de Peloponnesische Oorlog. Daarnaast was Athene niet de enige polis die deze verandering doorvoerde. Oude koloniën van Athene die onafhankelijk werden voerden een zelfde of vergelijkbare wet door. Perikles' wet laat, net als in het geval van die andere poleis, een vertrouwen en zelfbewustzijn in de Atheense polis en haar geschiedenis zien. Dit sluit aan bij het Aristotelische idee dat hoe minder burgers er zijn hoe beter de politiek werkt. Dit is dan ook waarom in de *AthPol* de schrijver, een leerling van Aristoteles, eraan toevoegt dat deze wet werd aangenomen vanwege de grote hoeveelheid burgers in Athene.²²

Een andere reden voor het doorvoeren van deze nieuwe wet zou betrekking kunnen hebben op het democratiseren van de polis. Het belang van moeders werd groter door deze wet, doordat

¹⁸ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 27.

¹⁹ *Athenaion Politeia* 26.3-4, Blok (vert.) 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', 142.

²⁰ Josine Blok, 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 58 (2009) 2, 141-170, aldaar 146.

²¹ Blok, 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', 148-154. Blok noemt verschillende gevolgen van een groeiend aantal inwoners van Athene dat zou leiden tot een nieuwe wetgeving. Zo zouden Atheners door een grote migratiestroom zich bewust worden van het belang van burgerschap. Dit verklaart echter niet waarom de verandering in 451/0 plaats vond en geeft daarnaast ook geen verklaring voor het nieuwe criterium van burgerschap. Een optie zou zijn dat door het groeiende aantal inwoners de Atheense polis niet meer in staat was om alle burgers van hun privileges te voorzien of dat er een dreiging was van een toenemend aantal gemengde huwelijken. Ook wordt als verklaring gegeven dat er in de vijfde eeuw mythes ontstonden die de autonomie van de Atheense polis onderstreepten. Voor al deze verklaringen is volgens Blok echter niet genoeg bewijs.

²² Blok, 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', 156-157.

burgerschap niet langer bepaald werd door de afkomst van de vader. Hiermee werd het belang van de individuele burger groter en ontstond er grotere gelijkheid. De groep burgers werd misschien kleiner, maar in de groep die overbleef was iedereen gelijk aan elkaar. Er kon geen verschil meer worden gemaakt tussen burgers met enkel een vader als burger en burgers waarvan beide ouders burger waren. Het verkrijgen van hoge functies werd lastig wanneer je tot de eerste groep burgers behoorden. Daarnaast werden vrouwen ook als burgers gezien en hierin gelijk gesteld aan mannen.²³ Dit laatste is cruciaal voor mijn verdere onderzoek naar de rol van de vrouw in de religie en polis.

Euxitheos

De *Politeia* en *AthPol* hebben verschillende benaderingen van het Atheense burgerschap. Aristoteles houdt zich in de eerste benadering vooral bezig met de theoretische analyse van een polis en zijn definitie moet in deze context gelezen worden. De *AthPol* sluit beter aan op de Atheense praktijk, maar het werk is wel een beschrijving van de constitutie en is daarmee politiek gekleurd. Om nog een stap dichterbij de praktijk te komen haalt Blok er nog een andere tekst bij, de redevoering van Euxitheos. In deze redevoering geschreven door Demosthenes uit 346/5 probeert Euxitheos te bewijzen dat hij wel degelijk een Atheense burger is. In dat jaar werd er namelijk gecontroleerd of alle huidige burgers wel recht hadden op het burgerschap. Van Euxitheos werd beweerd dat hij geen officiële burger was. Hierover werd beslist in de rechtbank en hij moest de rechters dus overtuigen van zijn burgerschap.²⁴ Er is hier dus geen sprake van een theoretisch of analytisch werk waarin duidelijke definities terug te vinden zijn, zoals in de vorige gevallen, maar de argumentatie van Euxitheos laat wel zien wat de Atheners in de praktijk als een belangrijk criterium zagen.

De argumentatie bestaat uit twee delen. Hij richt zich zowel op wie hij is als op wat hij doet. Dit eerste komt sterk overeen met Perikles' wet, terwijl in het laatste geval er enkele overeenkomsten te vinden zijn met de *Politeia*. Als eerste bewijst hij de rechters dat zijn ouders beide Atheense burgers waren en zelfs zijn grootouders. Volgens het criterium was hij dus wel degelijk een Atheense burger. Maar naast het feit dat hij hieraan voldoet, bewijst hij ook nog eens dat hij en zijn ouders ook handelden als burgers omdat ze participeerden in de polis. Ze namen namelijk deel aan de culten en andere religieuze activiteiten.²⁵

Als eerste wijst Euxitheos op het feit dat hij voldoet aan het criterium van burgerschap zoals we die kennen uit de *AthPol*. Zijn beide ouders zijn van Atheense afkomst. Zijn argumentatie komt ook gedeeltelijk overeen met de definitie van Aristoteles, want hij bewijst zijn burgerschap aan de hand van zijn participatie in de polis. Hij neemt alleen niet als voorbeeld de participatie op politiek en juridisch gebied, maar volgens hem is zijn burgerschap zichtbaar in zijn deelname aan de religieuze activiteiten. Deze vorm van participatie is nieuw ten opzichte van de passages uit de *Politeia* en de *AthPol* en was blijkbaar belangrijk voor de Atheners. Dit toont aan dat de polis en religie nauw met elkaar verweven waren.

²³ Blok, 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', 159.

²⁴ Demosthenes, *Orations 57. Euxitheus against Eubulides, an Appeal*, Loeb Classical Library (Cambridge 1949); cf. Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 5-6.

²⁵ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 7.

Ta hiera kai ta hosia

Zowel in de *AthPol* en de *Politeia* als bij Euxitheos komt het aspect van participatie in de polis naar voren. Het is hiermee de enige overeenkomst tussen deze drie verschillende teksten. Over de vorm van participatie verschillen de bronnen echter. De betekenis van burgerschap wordt over het algemeen dus gezocht in het recht om te participeren in de polis. Een voorbeeld hiervan is de eed die jonge mannen af moest leggen voordat ze volwassen mannen werden. In deze eed werd de kern van burgerschap beschreven als: ‘participation in cult and in human practices pleasing to the gods or sanctioned by divine law’.²⁶

De Griekse termen voor deze twee verschillende vormen van participatie zijn *ta hiera* en *ta hosia*. Dit geldt zowel voor in de polis als binnen het huis. Met *ta hiera* wordt alles bedoeld dat van de goden is. Dit is alles wat de mensen hen gegeven hebben en daarmee toebehoort aan de goden.²⁷ De belangrijkste context waarin dit plaats vindt zijn de culten. Deze culten bepaalden de identiteit van de polis en haar burgers. Dit zal in het volgende hoofdstuk verder besproken worden wanneer ik Sourvinou-Inwood bespreek. Als burger had je de verantwoordelijkheid om de relatie tussen de goden en de polis te bevorderen zodat de goden aan de kant van de polis stonden. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het offeren aan de goden en meedoen aan de festivals. Dit gebeurt zowel op het niveau van de polis, maar ook in kleine gezelschappen. Elke polis had hiervoor zijn eigen specifieke culten.²⁸

De betekenis van *ta hosia* is minder duidelijk. Blok geeft de volgende definitie: ‘all things humans do or have that testify to a hosios life, that is what is pleasing to the gods or complies with divine order’.²⁹ Voorbeelden hiervan zijn het organiseren van festivals, zowel organisatorisch als financieel, het goed behandelen van andere mensen, gastvrijheid en andere zaken die de goden goed bevallen.³⁰ Het draait hier dus niet zo zeer om de relatie van de mensen tot de goden, alhoewel dat wel gedeeltelijk kan, maar vooral om de onderlinge relaties van de mensen. Niet alleen individuen moeten goed en rechtvaardig handelen, maar ook de gehele polis. Dit alles valt echter niet geheel onafhankelijk van de relatie tot goden te zien, want wanneer mensen goed handelen binnen de polis stemt dit de goden ook gunstig. Daarmee is het eigenlijk ook een geschenk aan de goden. In de vijfde eeuw is de uitdrukking *hiera kai hosia* een hele gebruikelijk combinatie geworden en samen vormen ze dan eigenlijk ook een eenheid.³¹

Uit de verschillende fragmenten die besproken zijn kan geconcludeerd worden dat het beeld dat Aristoteles in de *Politeia* schetst van burgerschap niet aansluit bij de praktijk van het Atheense burgerschap. Een van de belangrijkste toevoegingen aan zijn definitie is de centrale rol die religie vervult in een polis. Het criterium van burgerschap zoals opgesteld door Perikles is duidelijk, namelijk dat de afkomst van beide ouders bepaald of iemand burger is. Het participeren in de religie is de voornaamste uiting van dit burgerschap, maar in het geval van

²⁶ Epehebic oath, Blok (vert.) ‘Perikles’ Citizenship Law: A New Perspective’, 160.

²⁷ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 58.

²⁸ Blok, ‘Perikles’ Citizenship Law: A New Perspective’, 161.

²⁹ Ibidem, 161.

³⁰ Ibidem, 161.

³¹ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 66.

mannen kunnen dit ook politieke en juridische functies zijn. Deze functies zijn echter geen kwalificaties voor Atheens burgerschap.

Dit geeft uiteindelijk de volgende definitie:

citizenship consist of membership of a political community, in which an individual holds claim to whatever prerogatives and is encumbered with whatever responsibilities are attached to this membership, with communitarian ideas of membership in attachment to this particular community.³²

Deze definitie van Blok zal ik ook gebruiken voor mijn onderzoek. In deze definitie zit zowel het element van het toebehoren tot een bepaalde groep als het element dat daarvanuit ook gehandeld wordt door te participeren.

³² Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 43.

Hoofdstuk 2 - Cultus van Demeter en Persephone in Eleusis

In dit hoofdstuk staat de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis centraal. Hierbij ga ik uit van wat we in het vorige hoofdstuk geconcludeerd hebben, namelijk dat naast politieke en juridische participatie binnen de polis ook religieuze activiteiten uitingen waren van het Atheense burgerschap. Ik maak hierbij gebruik van het raamwerk gegeven door Christiane Sourvinou-Inwood. In haar werken over ‘polisreligie’ gaat zij in op de relatie tussen de polis en religie.³³ Op basis van wat Sourvinou-Inwood schrijft vallen de cultus en rituelen die ik erna bespreek beter te begrijpen en te plaatsen in de context van de polis en het burgerschap. Vervolgens bespreek ik de cultus in Eleusis, de mythe van Demeter en de verschillende festivals en rituelen. Ik zal hierbij ook in gaan op de verhouding van Eleusis ten opzichte van Athene, aansluitend op het werk van Sourvinou-Inwood. Over de betekenis van de cultus zijn de meeste historici het met elkaar eens, maar over de invulling van de cultus en haar rituelen is meer onduidelijkheid. Dit komt onder andere omdat er sprake is van een Mysteriëncultus en we daarom bijna geen narratieve bronnen tot onze beschikking hebben. Ik zal hier kort op ingaan, maar aangezien de cultus zelf niet onderwerp is van mijn onderzoek zal ik hier niet diep over uitwijden. De uitleg van de cultus zal helpen om in het volgende hoofdstuk de inscripties goed te begrijpen.

Polisreligie

Zoals in het vorige hoofdstuk besproken was het voor een Athener belangrijk om deel te nemen aan de religie van de polis. Het was niet alleen belangrijk, maar zelfs cruciaal voor een Atheens burger. Maar hoe fungeerde deze religie binnen de Griekse wereld? Het model van de ‘polisreligie’ van Sourvinou-Inwood om de Griekse religie te begrijpen en interpreteren is op dit moment een van de meeste gebruikte modellen hiervoor. Er is van verschillende kanten ook kritiek op dit model. Jameson noemt twee gevaren die schuil gaan achter dit model. Het eerste is dat wanneer de polis centraal komt te staan de nadruk vooral komt te liggen op burgers die actief deelnemen aan de centrale polisreligie, wat over het algemeen beperkt blijft tot de volwassen mannen. Maar dit beeld is niet geheel terecht, want er waren ook religieuze activiteiten waar vrouwen, slaven en immigranten een grotere rol in speelden. Een tweede gevaar is de focus op publieke religie, terwijl persoonlijke religie voor de Grieken ook belangrijk was.³⁴ Daarnaast was de polis niet de enige vorm van politieke organisatie in het Klassieke Griekenland. Maar in het geval van Attica is er wel sprake van een polis. Bovendien is het voor het onderzoek naar burgerschap belangrijk om naar de centrale polisreligie te kijken. Ik zal voor mijn onderzoek dus wel gebruik maken van het model van Sourvinou-Inwood.

Volgens Sourvinou-Inwood vormden de Griekse poleis het kader waarbinnen alle religie zich afspeelde. Het gaat hierbij om de religie die binnen de grenzen van de polis plaatsvond en om religie waarbij meerdere poleis in interactie met elkaar waren.³⁵ Ze beschrijft de polis als

³³ Christiane Sourvinou-Inwood, ‘What is *Polis* Religion?’, in: Murray en Price (red.) *The Greek City: From Homer to Alexander* (Oxford 1990) 295-322; Christiane Sourvinou-Inwood, ‘Further Aspects of *Polis* Religion’, in: Buxton (red.) *Oxford readings in Greek Religion* (Oxford 2000) 38-55.

³⁴ Michael H. Jameson, ‘Religion in the Athenian Democracy’, in: Jameson (red.) *Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society* (Cambridge 2014), 232-269, aldaar 234-235.

³⁵ Sourvinou-Inwood, ‘What is *Polis* Religion?’, 295.

een autoriteit die de religie legitimeerde en als bemiddelaar optrad.³⁶ Daarnaast was er ook sprake van een wisselwerking. De polis gaf structuur aan haar religie, maar tegelijkertijd gaf religie ook structuur aan de polis. De religie vormde namelijk de identiteit van een polis en elke polis had op religieus gebied een eigen structuur. Deze bestond uit een eigen geschiedenis, een eigen fysieke uitstraling en onderlinge relaties binnen de polis. Mythes spelen hierbij een grote rol, zo ook in het geval van Eleusis. De mythe van Demeter en Persephone is onderdeel van de identiteit van de polis en gaf structuur aan de verschillende rituelen. Dit zal ik later nog verder bespreken. Elke polis was hierin verschillend en probeerde haar eigen goden tevreden te stemmen. Wanneer een burger zich respectloos opstelde tegenover de goden stelde hij zich ook respectloos op tegenover de polis en haar politiek functioneren.³⁷

Sourvinou-Inwood noemt verschillende niveaus waarbinnen de religie plaats vond en elk daarvan had als basis de polis. Kindt verdeelt deze in drie duidelijke dimensies: de dimensie van religie binnen de polis zelf, de dimensie van interactie tussen religie van verschillende poleis en de dimensie van Panhelleense religie.³⁸ Dit onderscheid helpt straks bij het bestuderen van de cultus in Eleusis, maar de cultus maakt ook duidelijk dat deze drie dimensies een vereenvoudiging zijn en in realiteit vaker door elkaar lopen.

De eerste dimensie bestaat uit meerdere niveaus, namelijk religie die gefocust is op de polis als geheel, maar ook de religie van groepen binnen de polis zoals de familie of de *deme*. Sourvinou-Inwood noemt de culten die plaats vonden namens de polis als geheel ‘centrale polisculten’.³⁹ Deze culten hielden de relatie van de polis tot haar goden goed zodat ze de polis goed gezind waren. De polis financierde deze culten en al haar burgers waren uitgenodigd hierbij.⁴⁰ Veel van deze culten vonden plaats in het centrum van de polis, zoals op de agora en de acropolis, maar sommige heiligdommen lagen ook aan de rand van de polis. De cultus in Eleusis is een voorbeeld van dit laatste, maar via een processie was deze alsnog verbonden met het centrum. Een andere manier om verbonden te zijn met de centrale polisculten was door middel van een tweede heilige plaats in de stad zelf die in verbinding stond met het heiligdom buiten de stad.⁴¹ In het geval van Eleusis is dat het Eleusinion in Athene. Naast de centrale polisculten waren er ook groepen binnen de polis die zich identificeerden aan de hand van een cultus. De belangrijkste binnen deze groep is de *deme*. Elke *deme* had haar eigen culten, maar deze waren vaak verweven met de centrale polisculten. Soms kwam de cultus overeen met een centrale polisculcus en in andere centrale polisculten nam men deel als lid van een bepaalde *deme*.⁴² Hetzelfde gold voor de culten die plaatsvonden binnen de familie. De polis reguleerde deze culten aan de hand van wetgeving en de goden die vereerd werden stonden bijna altijd in relatie tot de centrale polisculten.⁴³

Naast de religie binnen de polis was er ook sprake van religieuze interactie tussen verschillende poleis. Sourvinou-Inwood ziet de Griekse wereld als een complex religieus systeem waar elke polis een deel van vormt. De goden die door de verschillende poleis werden

³⁶ Sourvinou-Inwood, ‘What is *Polis* Religion?’, 297.

³⁷ Ibidem, 304-305.

³⁸ Julia Kindt, *Rethinking Greek Religion* (Sydney 2011) 13.

³⁹ Sourvinou-Inwood, ‘What is *Polis* Religion?’, 307.

⁴⁰ Jon D. Mikalson, *Ancient Greek Religion* (Wiley-Blackwell 2010) 150.

⁴¹ Sourvinou-Inwood, ‘What is *Polis* Religion?’, 310.

⁴² Ibidem, 313.

⁴³ Sourvinou-Inwood, ‘Further Aspects of *Polis* Religion’, 51-52.

aanbeden waren dan ook dezelfde goden, maar elke polis had haar eigen mythes en daarmee ook een andere focus. De polis speelde ook een rol in Panhelleense religie. Burgers namen hieraan deel als burger van een specifieke polis en werden soms ook op polis gerangschikt in processies.⁴⁴

Dit model van Sourvinou-Inwood toont aan dat de polis een bepalende functie had in de uitvoering van de verschillende religieuze activiteiten, zowel van groepen binnen de polis als de polis in haar geheel. Deze relatie tussen de polis en religie zal ook terug te zien zijn bij de cultus van Eleusis en bovenal bij het bestuderen van de inscripties. Alleen al de vindplaats van de inscripties in Athene laat een verband zien, maar ook in de organisatie van de cultus.

Cultus in Eleusis

De cultus in Eleusis vormde een onderdeel van de Atheense polisreligie. Zoals eerder genoemd was deze plek verbonden met Athene door middel van een processieweg van drieëntwintig kilometer lang. De cultus had naast het heiligdom in Eleusis ook een tweede tempel, het Eleusinion, in de stad Athene. Op deze symbolische wijze was Eleusis verbonden met Athene.⁴⁵ Maar waarom was de cultus in Eleusis belangrijk voor Athene? En wat betekende de cultus en waaruit bestond deze? In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk wil ik deze vragen beantwoorden.

In Eleusis was een heiligdom van de twee godinnen Demeter en Persephone. Archeologische opgravingen tonen aan dat er halverwege de zevende eeuw al een altaar voor Demeter stond. Vanaf de zesde eeuw kreeg de cultus de vorm en betekenis die we nu kennen.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor het Eleusinion in Athene. Dit laat al een vroege relatie tussen deze twee heiligdommen zien.⁴⁷ Ik zal kijken naar de cultus zoals deze ontstaan is in de zesde eeuw, omdat mijn onderzoek zich ook richt op het burgerschap in de klassieke periode. De cultus van Demeter en Persephone bestond uit meerdere festivals, waarvan de Mysteriën de bekendste was.⁴⁸ Er waren in de Griekse wereld meerdere Mysteriënfestivals, maar de oudste en meeste bekende is die van Eleusis. Deze festivals zijn bekend om het feit dat de kennis over de rituelen oraal doorgegeven werd aan nieuwe priesters en het openbaar maken van deze kennis werd bestraft.⁴⁹ Ondanks het feit dat er sprake is van een geheime cultus kunnen we dankzij het combineren van verschillende bronnen toch een beeld schetsen van de rituelen. De *Homerische hymne aan Demeter* is een van de belangrijkste bronnen voor het verhaal van de mythe en de oorsprong van de cultus. We weten echter dat de mythe niet geheel overeenkomt met de Mysteriën. Andere belangrijke bronnen zijn ook de afbeeldingen in de kunst, archeologische vondsten op de plek van het heiligdom zelf als in Athene en literaire bronnen. Deze teksten geven ons alleen weinig details over de rituelen. Voor mijn onderzoek zullen de inscripties belangrijk zijn, maar om een goed beeld te krijgen van de cultus zijn de andere bronnen ook

⁴⁴ Sourvinou-Inwood, 'What is *Polis* Religion?', 295-300.

⁴⁵ Ibidem, 310.

⁴⁶ Sourvinou-Inwood, 'Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian cult', in: Cosmopoulos (red.) *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults* (London 2002) 25-50, aldaar 26.

⁴⁷ Margaret M. Miles, 'The City Eleusinion', *The Athenian Agora* 31 (1998) 1-69, aldaar 18.

⁴⁸ Robert Parker, *Polytheism and Society at Athens* (Oxford University Press 2005), 327.

⁴⁹ Kevin Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', in: Ogden (red.) *A Companion to Greek Religion* (John Wiley & Sons 2008), 342-356, aldaar 342.

van belang.⁵⁰ Ik zal mijn aandacht grotendeels richten op de Mysteriën omdat dit het belangrijkste en grootste festivals was in Eleusis en er daarom ook de meeste informatie over te vinden is. De festivals hebben bovendien veel overeenkomsten met elkaar als het gaat om de betekenis ervan, mede dankzij hun gezamenlijk oorsprong in dezelfde mythe. Daarnaast was er waarschijnlijk sprake van priesters en ander geheiligd personeel dat betrokken was bij meerdere festivals.⁵¹

De mythe van Demeter en Persephone

De mythe die vooraf gaat aan de cultus in Eleusis gaat over de godin Demeter en haar dochter Persephone. In de mythe wordt Persephone door Hades geschaakt, waarna ze zijn vrouw wordt en koningin van de onderwereld. Negen dagen lang zoekt Demeter naar haar dochter en op de tiende dag komt ze gekleed als een oude vrouw aan bij Eleusis. Daar wordt ze door de dochters van koning Celeus gevonden en mag ze de voedster van Demophon zijn, de zoon van de koning. De verzorging die Demeter het kind gaf, bestaande uit goddelijk voedsel en neerleggen in vuur, zou uiteindelijk het kind onsterfelijk maken. Maar de moeder van Demophon maakt een eind aan deze vergoddelijking van haar zoon omdat ze het te gevaarlijk vindt. Demeter maakt zich daarna bekend aan de bevolking van Eleusis als de godin en geeft ze de opdracht om voor haar een tempel te bouwen. Wanneer de tempel klaar is blijft Demeter een jaar in haar tempel om te rouwen over haar dochter. In die tijd groeide het graan op het land niet, waardoor de mensen niet genoeg te eten hadden en daarmee ook geen geschenken konden geven aan de goden. De goden kwamen hierdoor in opstand en uiteindelijk gaf Zeus het bevel aan Hades om Persephone vrij te laten. Zo kwam het dat moeder en dochter uiteindelijk herenigd werden in Eleusis. Maar omdat Persephone voordat ze terug mocht zaden had gegeten van een granaatappel was ze niet geheel vrij. Elke winter was ze als gevolg verplicht door te brengen in de onderwereld, maar in de lente kwam ze weer terug om de rest van het jaar, met haar moeder op aarde te leven. Na de hereniging van moeder en dochter gaf Demeter de leiders van Eleusis, dat waren onder andere Celeus, Eumolpus en Triptolemus, instructies voor de Mysteriën. Degene die de Mysteriën hadden gezien werden gezegend door Demeter in het hiernamaals en Demeter gaf ze ook agrarische voorspoed, Plouton genoemd.⁵² De mythe zoals hierboven verteld is de Panhelleense versie en niet de lokale mythe uit Eleusis, want Persephone is de Panhelleense naam van Kore. Op deze manier werd de mythe waarschijnlijk toegankelijker voor een groter publiek.⁵³ Op inscripties in Eleusis zie je dan ook Kore staan en niet Persephone.

De mythe verklaart de aanwezigheid van het heiligdom en de tempel van Demeter in Eleusis en laat zien waarom de Mysteriën werden gehouden in Eleusis. Niet alleen het Mysteriënfestival was verbonden door middel van de mythe aan Eleusis, ook de andere festivals sloten aan bij de mythe. Zo werd er tijdens de festivals aan meerdere hoofdpersonen uit de mythe geofferd, zoals Plouton en Triptolemos, en was er een festival ter ere van Demophon.⁵⁴ Maar op welke manier kwamen de Atheners in aanraking met de cultus die Demeter aan de leiders van Eleusis geopenbaard heeft? Eerder heb ik al genoemd dat op symbolische wijze

⁵⁰ Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', 344.

⁵¹ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 327-328.

⁵² Robin Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology* (London 2004) 125-128.

⁵³ Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 78-81.

⁵⁴ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 328-329.

Eleusis en Athene in verbinding met elkaar stonden. Daarnaast is bekend dat Mysteriën in Eleusis toegankelijk waren voor alle Grieken.⁵⁵ Dit is niet gebruikelijk, want participatie in polisreligie was slechts openbaar voor burgers van de polis.⁵⁶ De geschiedenis van Eleusis en Athene is ook verbonden dankzij mythes die het verhaal vertellen over de oorlog tussen Athene en Eleusis. In deze oorlog vielen de Eleusiniërs onder leiding van Eumolpus de Atheners aan om ze te dwingen Athena te vervangen voor Poseidon, de vader van Eumolpus. Erechtheus, de koning van Athene op dat moment, wist echter de oorlog te winnen en doodde Eumolpus. Waarop zijn vader Poseidon wraak nam en Erechtheus doodde. Deze oorlog werd gezien als het begin van de Atheense polis en daarmee ook het begin van de meeste centrale polisculten, zo ook de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis. Over het exacte begin van de cultus gaan verschillende verhalen rond. Sommige verhalen situeren het begin van de cultus pas na de oorlog toen Eleusis al onderdeel was van de Atheense polis. In andere verhalen bestaat de cultus al langer, maar nog niet in zijn definitieve vorm. Athene nam deze cultus over in een cruciale periode waarin het haarzelf en haar culten constitueerden. Welke versie van het mythe ook waar is, duidelijk is in ieder geval dat het opnemen van de cultus van Eleusis en de start van de Atheense polis samenvielen.⁵⁷

De Mysteriën waren niet alleen openbaar voor de Atheners, maar ook voor de andere Grieken. Ook hiervoor is een mythische verklaring, namelijk dat Triptolemus het geschenk van agrarische voorspoed door heeft gegeven aan alle Grieken. Triptolemus was een van de leiders van Eleusis aan wie Demeter de Mysteriën heeft geopenbaard. Na de hereniging van Demeter en Persephone ging hij op reis om de Grieken uit te nodigen voor de Mysteriën. Deze handeling werd elk jaar opnieuw uitgevoerd door middel van het sturen van heilige gezantschappen naar de Griekse steden.⁵⁸

De mythe van Demeter en Persephone zoals hierboven vertelt en andere mythes verklaren waarom Eleusis een heilige plek is en welke rituelen er worden uitgevoerd. Parker noemt de mythe van Demeters zoektocht en aankomst in Eleusis de belangrijkste en centrale mythe voor Eleusis. De andere mythe die verbonden zijn met enkele helden uit Eleusis en kleinere festivals komen voort uit die eerste mythe. Hiermee zijn de Mysteriën, die door Demeter gegeven zijn aan Eleusis na de hereniging, ook het belangrijkste en grootste festival.⁵⁹ De verschillende festivals vormen wel als geheel de cultus van Demeter en Persephone, en niet slechts de Mysteriën. Eleusis had net als veel andere steden haar eigen *Thesmophoria*, een festival voor vrouwen verbonden aan Demeter. Dit festival had geen bijzondere status binnen de Griekse wereld. Dit is anders bij de *Proerosia*, waar het festival in Eleusis wel een bijzondere status had. Dit festival werd gehouden voordat de Grieken begonnen met het omploegen van het land om de goden, en vooral Demeter, om een gunstige oogst te vragen. Het festival in Eleusis was echter extra bijzonder, omdat Demeter daar volgens de mythe aan de Grieken het graan had gegeven. Deze status is terug te zien in het feit dat na de oogst alle Griekse poleis een tiende

⁵⁵ Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 81.

⁵⁶ Sourvinou-Inwood, 'What is *Polis* Religion?', 295.

⁵⁷ Christiane Sourvinou-Inwood, 'Reconstructing Change: Ideology and the Eleusinian Mysteries', in: Golden en Toohey (red.) *Inventing Ancient Culture: Historicism, periodization, and the ancient world* (London 1997) 132-159, aldaar 141-143.

⁵⁸ Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', 345.

⁵⁹ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 342.

deel van hun oogst als dankoffer aan Eleusis gaven. Dan zijn er ook nog festivals, zoals de *Eleusinia* en de *Haloo* die specifiek in Eleusis gehouden werden en in relatie stonden met de mythe van Demeter en Persephone. Tijdens de *Eleusinia* werden er spelen gehouden ter ere van Demeter, maar er werd ook aan andere goden geofferd. De *Haloo* is een festival gericht op vrouwen en staat net als de *Proerosia* in relatie tot het agrarische aspect van de mythe.⁶⁰

De Mysteriën van Eleusis

Dit brengt ons uiteindelijk bij de Mysteriën van Eleusis. Dit festival stond open voor alle Grieken, zowel mannen als vrouwen, vrijen als slaven. Deelnemen aan het festival was een individuele keuze en daarvoor moest betaald worden.⁶¹ Sourvinou-Inwood noemt dit de dubbele natuur van de cultus. Het was namelijk zowel onderdeel van de poliscultuur van Athene, maar tegelijkertijd kon men alleen deelnemen als individu.⁶² Demeter en Persephone worden over het algemeen drie verschillen domeinen toegewezen. De eerste is de landbouw en vruchtbaarheid, dit hebben we bij de andere festivals al terug zien komen en is ook het geval bij de Mysteriën. De tweede is het hiernamaals en als derde de vrouw. De positie van de vrouw krijgt geen rol bij de Mysteriën, maar het hiernamaals speelt wel een centrale rol.⁶³ De Mysteriën van Eleusis is een van de belangrijkste initiatieculten in de Klassieke wereld en daarom kwamen er ook veel Grieken en later ook Romeinen op af. Wanneer een Griek deel had genomen aan de Mysteriën stond hij in speciaal contact met de godinnen, die in het hiernamaals voor hem zouden zorgen.⁶⁴ Een Griek die nog niet geïnitieerd was in de cultus werd een *mystes* genoemd, een blinde. Na het initiatieritueel werd diegene een *epoptes*, iemand die ziet en daarmee ook een beter positie in het hiernamaals kreeg. De benaming van de deelnemers en passages uit de mythe maken duidelijk dat het in de Mysteriën draaide om het zien van iets of iemand.⁶⁵ Maar wat werd er dan gezien en hoe speelt de mythe daar een rol in?

Er is bekend dat de mythe een grote rol speelt in de Mysteriën, maar dat kan onmogelijk de hele mythe zijn en daarnaast zijn er meerdere versies van de mythe. Volgens Sourvinou-Inwood komt het verhaal dat zich afspeelt tijdens het festival sterk overeen met de Homerische hymne.⁶⁶ Clinton is het daar niet geheel mee eens. Volgens hem ontbreken er meerdere onderdelen van de Mysteriën in de Homerische hymne.⁶⁷ Het gaat hier echter om de invulling van de rituelen en niet zo zeer om de betekenis van de Mysteriën. Omdat dit voor mijn onderzoek niet van belang is, zal ik niet ingaan op de invullingen van de Mysteriën door verschillende historici. Hier zal ik slechts de grote gebeurtenissen noemen waaruit het festival bestond en de versie door Clinton van de geheime rituelen in Eleusis.

Het proces van initiëren duurde bijna anderhalf jaar en bestond uit verschillende onderdelen. Wanneer een Griek zich wilde laten initiëren nam hij eerst deel aan de Kleine Mysteriën. Wat dit precies inhield is niet bekend, maar het was in ieder geval een voorbereiding op de Grote Mysteriën die zeven maanden later plaats vonden. De Grote Mysteriën duurden

⁶⁰ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 328-332.

⁶¹ Ibidem, 342.

⁶² Sourvinou-Inwood, 'Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian Cult', 26.

⁶³ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 332.

⁶⁴ Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 82.

⁶⁵ Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', 343-344.

⁶⁶ Sourvinou-Inwood, 'Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian Cult', 30.

⁶⁷ Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', 344.

ongeveer een week en begon in Athene. Het jaar daarop werd de *mystes* tijdens de Grote Mysteriën officieel een *epoptes*.⁶⁸ Het eerste gedeelte van de Grote Mysteriën begon in Athene waar de deelnemers zich verzamelden bij het Eleusinion waar de priesteres en priesters vanuit Eleusis met heilige objecten zich ook bevonden. Vanuit daar gingen ze naar de zee om zichzelf en de meegebrachte biggen voor het offer te wassen. Eenmaal terug bij het Eleusinion werd er geofferd aan Demeter Eleusinia. Daarna trok de processie van de priesteres, priesters, deelnemers en andere belangrijke ambtenaren van Athene naar Eleusis toe. Deze processie ging gepaard met dans en zang.⁶⁹ Aangekomen in Eleusis vonden daar enkele rituelen plaats. Clinton maakt vooral gebruik van vaasschilderingen om een beter begrip van deze rituelen te krijgen. Volgens hem bestaan de rituelen uit de aankomst van de geïnitieerden bij Demeter die al rouwend op een steen zit. Deze steen is net als de grot die later langs zal komen een belangrijke plek in het heiligdom. De geïnitieerden zijn echter geblinddoekt en horen slechts de klaagliederen van Demeter en Persephone. Zo voelen ze dezelfde pijn als Demeter door het verlies van haar dochter. Wanneer ze voorbij de steen lopen komen ze aan bij het Telesterion, de grote hal, waar ze nog steeds in het donker op zoek gaan naar Persephone. Het donker kan vergeleken worden met de dood. Ondertussen vond er de hereniging plaats van Demeter en Persephone bij de grot waaruit Persephone naar boven is gekomen. De *epoptai* zagen deze ontmoeting waarschijnlijk wel, maar de *mystai* waren nog geblinddoekt. Dan gaan de deuren open van het Telesterion en is er een fel licht. Daar in het Telesterion zien ze de hereniging van Demeter en Persephone. De hereniging binnen het Telesterion voor de *mystai* waren waarschijnlijk afbeeldingen van de twee godinnen. Nadat de *mystai* de Telesterion hadden verlaten kregen de *epoptai* nog de geboorte van het kind Plouton te zien in combinatie met graan.⁷⁰ Dit is een mogelijke uitleg van de rituelen, maar veel hiervan blijft slechts een speculatie. Zo denkt Sourvinou-Inwood dat er geen sprake is van een daadwerkelijke hereniging van twee godinnen als in twee personen, maar dat de godinnen eerder werden afgebeeld door middel van graan.⁷¹

Er zijn nog enkele belangrijke functies binnen de Mysteriën die ik wil bespreken voordat ik hierna specifiek naar de rol van de vrouw ga kijken. Zoals eerder gezegd maakten de festivals door het jaar heen vaak gebruik van dezelfde priesters en andere heilige ambtenaren. Deze priesters en heilige ambtenaren kwamen uit de *genos* Eumolpidae en Kerykes. In de inscripties later zal echter te zien zijn dat er vanuit Athene zelf ook groepen waren die overzicht hadden op de financiën van de cultus. Maar voor het uitvoeren van de heilige rituelen waren deze Atheners niet verantwoordelijk.⁷² De twee godinnen hadden samen een priesteres die in meerdere festivals participeerden. Deze functie was één van de belangrijkste functies binnen Eleusis en werd verdeeld onder twee of meerdere *genos*, welke dat zijn is niet bekend. De functie van priesteres heeft waarschijnlijk al veel langer bestaan dan de Mysteriën zelf en is daarmee de oudste functie.⁷³ De bijzondere positie van de priesteres zal later nog besproken

⁶⁸ Parker, *Polytheism and Society at Athens*, 344.

⁶⁹ Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 83.

⁷⁰ Clinton, 'The Mysteries of Demeter and Kore', 353-355.

⁷¹ Sourvinou-Inwood, 'Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian Cult', 35.

⁷² Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 83.

⁷³ Kevin Clinton, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', *The American Philosophical Society* 64 (1974) 3, 76.

worden. Een andere belangrijke functie was de *hierophant*. Deze functie werd verdeeld onder de Eumolpidae en was belangrijk bij het laatste onderdeel van de Mysteriën wanneer de *mystai* de hereniging te zien kregen. De *hierophant* werd waarschijnlijk gezien als de belangrijkste priester. Twee andere functies werden verdeeld onder de Kerykes, namelijk de *dadouchos* en de herauten. De eerste waren mannen die tijdens de Mysteriën de fakkels vast hielden, wat blijkbaar een belangrijke en eervolle taak was. De herauten werden erop uitgestuurd om gedurende de dagen van de Mysteriën en de dagen daarom heen een wapenstilstand te verkondigen zodat iedereen veilig kon reizen.⁷⁴

Polis en religie zijn in de Griekse wereld verweven met elkaar en vallen niet zoals in de moderne tijd van elkaar te scheiden. In het vorige hoofdstuk heb ik dat laten zien door naar het Atheense burgerschap te kijken en het belang van participeren in religieuze activiteiten. In dit hoofdstuk heb ik dezelfde samenhang laten zien maar nu door naar de religie te kijken en de cruciale rol van de polis binnen de culten. Volgens Sourvinou-Inwood waren alle culten in de Griekse wereld afhankelijk van de polis, zo ook de cultus in Eleusis van Demeter en Persephone. Ondanks dat de cultus plaats vond aan de rand van Attica kan zij toch gezien worden als een centrale polis cultus dat in het geval van de Mysteriën zelfs een Panhelleens karakter had. In Eleusis werden meerdere festivals gehouden ter ere van Demeter en Persephone en enkele andere belangrijke figuren uit de *Homerische Hymne aan Demeter*. Bij deze festivals lag sterk de nadruk op vruchtbaarheid zowel voor de landbouw en de agricultuur als voor de vrouwen. Demeter wordt dan ook gezien als de godin die het graan aan de inwoners van Eleusis heeft geschonken en voorspoedige oogsten kan geven. Tijdens vrouwenfestivals werd dit in combinatie gebracht met de vrouwelijke vruchtbaarheid. Als laatste werden er ook Mysteriën gehouden in Eleusis ter ere van Demeter. Deze initiaticultus bood de deelnemer een kans op een beter hiernamaals. De belangrijke functionarissen en priesters waren afkomstig uit belangrijke *gene* die waarschijnlijk teruggaan naar het begin van de cultus in Eleusis. Daarnaast waren enkele ambtenaren uit Athene verantwoordelijk voor het financiële aspect van de cultus.

⁷⁴ Mikalson, *Ancient Greek Religion*, 83.

Hoofdstuk 3 – Vrouwen in de cultus

Tot nu toe heb ik de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis uitgewerkt en de context waarbinnen deze cultus geplaats en begrepen kan worden. In dit hoofdstuk ga ik de primaire bronnen bespreken die de basis vormen van mijn onderzoek. Ik heb drie inscriptie gekozen die in mijn ogen uitzonderlijk zijn in wat ze vertellen over de rol van de vrouw of afwijken van andere bronnen. Deze inscripties zijn zowel afkomstig uit de Atheense polis als andere delen van Griekenland. De eerste twee bronnen gaan over de positie van de priesteres van Demeter en Persephone. Zoals in het vorige hoofdstuk besproken was de priesteres de belangrijkste vrouwelijk heilige ambtenaar binnen het heiligdom en daarom is er ook veel over haar te vinden in primaire bronnen. Clinton ziet de functie van priesteres samen met de functie van hierophant als de belangrijkste ambten in Eleusis.⁷⁵ Enkele teksten en gebeurtenissen wijzen er zelfs op dat de priesteres misschien zelfs nog belangrijker was dan de hierophant. Uit de vierde eeuw voor Christus zijn twee rechtszaken bekend tussen de priesteres en de hierophant.⁷⁶ Demosthenes haalt een van deze zaken in zijn redevoering tegen Neaera aan om de rechtbank eraan te herinneren hoe streng ze hadden gehandeld tijdens de rechtszaak tegen de hierophant Archias. Hij had geofferd tijdens het *Haola* festival, maar dat was de verantwoordelijkheid van de priesteres. Zijn verdediging bestaat vooral uit het benadrukken van zijn belangrijke positie in de polis, zijn goede afkomst en zijn grote aanzien. Geen van deze argumenten was echter genoeg voor de jury om hem vrij te spreken en de hierophant wordt dus gestraft voor het overtreden van de offerregeling.⁷⁷

Deze rechtszaak laat de sterke positie van de priesteres in Eleusis zien. Omdat ik voor mijn onderzoek naar de rol van de vrouw in de cultus in Eleusis kijk is het interessant om naar de priesteres in het bijzonder te kijken en dat zal ik dan ook doen in de eerste twee inscripties. Daarna zal ik nog een inscriptie bespreken over de vrouwen die deelnamen aan de initiatie tijdens de Mysteriën en specifiek hun plek in de processie. Ik zal de inscripties een voor een langs gaan en bespreken. Hierbij zal ik eerste de inhoud van de bron bespreken, daarna de context waarin de bron is gevonden en hoe we deze moeten lezen om als laatste in te gaan op de vraag wat deze bron zegt over de positie van de vrouw.

Financiële verantwoordelijkheid

Een van de bekendste inscripties over de cultus in Eleusis is een zuil die volgeschreven staat met regels over de Mysteriën (IG I³ 6). Dit zijn zowel reglementen over de organisatorische kant van het festival als enkele financiële mededelingen. Er zijn meerdere van deze inscripties bekend die waarschijnlijk elkaar afwisselden. De inscriptie die hier wordt besproken is afkomstig uit 460 voor Christus en was waarschijnlijk geldig voor ongeveer een eeuw. Er is namelijk een nieuwe vergelijkbare inscriptie gevonden die gedateerd wordt rond het jaar 360 en de eerdere vervangt.⁷⁸ De zuil is aan vier kanten beschreven met tekst en is zowel aan de bovenkant als de onderkant afgebroken. Van de vier zijden is er een kant niet meer leesbaar, maar de andere drie teksten zijn grotendeels wel zichtbaar. De inscriptie is gevonden bij de

⁷⁵ Clinton, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', 76.

⁷⁶ Ibidem, 70.

⁷⁷ Demosthenes, *Orations 59. Against Neaera 116-117*, Loeb Classical Library (Cambridge 1949).

⁷⁸ Osborne en Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC* (Oxford 2017) 36.

tempel van Hephaistos, maar enkele fragmenten zijn gevonden bij het Eleusion waar de inscriptie waarschijnlijk heeft gestaan.⁷⁹ In het werk van Osborne en Rhodes is de inscriptie verdeeld in zijde A tot en met zijde D, waarvan deel D mist. De passage die ik voor mijn onderzoek wil bespreken staat op de zijde C.

--- an obol from each *mystes*.
The *hieropoioi* are to take half
an obol each from each *mystes*.
At the Lesser Mysteries the
priestess of Demeter is to take
an obol from each *mystes* and
at the Greater Mysteries an
obol from each *mystes*. All the
obols shall belong to the two
Goddesses except for 1,600
drachmas. From the 1,600
drachmas the priestess is to
give the expenses just as has
been expended until now.
The Eumolpidai and the
Kerykes are to take from each
mystes five obols from a man
and thee obols from a
woman. An initiate who has
not paid is not to enter any
initiation except in the case
of the person being initiated
from the hearth. The Kerykes
are to initiate the *mystai*
separately, each one, and the
Eumolpidai in the same way.
If they initiate in larger
groups they are to be fined a
thousand drachmas at their
scrutiny. Any of the Kerykes
and Eumolpidai who has
reached adulthood is to
initiate. The Athenians may
use the sacred money ---
as they wish, just as in the
case of the money of Athena
on the acropolis. The
hieropoioi --- are to look after
the money on the acropolis.
--- of the orphans ---

⁷⁹ Osborne en Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, 28.

the orphan children are the
initiates each --- the initiates
who are --- at Eleusis within
the hall of the sanctuary, and
those who are --- in the city
in the Eleusinion. The priest
at the altar and the --- of
the two Goddesses and the
priest who --- are to take,
each of these, --- from each
mystes, --- ⁸⁰.

Dit fragment van de inscriptie draait vooral om de financiële reglementen van de Mysteriën. Om deel te nemen aan de initiatie moest eerst aan verschillende heilige ambtenaren obolen worden betaald. Zo kreeg de priesteres van Demeter en Persephone zowel tijdens de Kleine Mysteriën als de Grote Mysteriën van de deelnemers een obool. De *hieropoioi* ontving een halve obool en de Eumolpidae en Kerykes, die de taak van hierophant en fakkeldrager vervulden, kregen meerdere obolen van de deelnemers; mannen betaalden aan hen vijf en vrouwen drie obolen. Er waren ook nog andere ambtenaren, zoals de priester van het altaar, die obolen kregen en er worden nog enkele losse obolen genoemd. We weten hiervan niet precies om hoeveel obolen het gaat of voor wie ze bestemd waren. Osborne en Rhodes komen in totaal uit op een minimum van zeven obolen dat werd betaald door de geïnitieerden aan de ambtenaren van de Mysteriën. De obolen die betaald werden aan de Eumolpidae en Kerykes zijn nog niet meegenomen bij deze zeven obolen en moesten dus ook nog betaald worden.⁸¹ Al het geld dat werd betaald aan de heilige ambtenaren was eigendom van Demeter en Persephone en niet van de ambtenaar zelf, behalve op 1600 drachmen na. Dit bedrag, ongeveer 9600 obolen, was de verantwoordelijkheid van de priesteres en bestemd voor de uitgaven voor het festival. Verder gaat de inscriptie ook in op het resterende bedrag dat van de twee godinnen is, maar dit gedeelte is niet goed te lezen.

Naast financiële afspraken staan er ook enkele organisatorische regels in de inscriptie. Zo mocht je alleen deelnemen aan de Mysteriën wanneer je betaald had. De uitzondering is het kind van de haard dat elk jaar gekozen werd. Dit kind werd waarschijnlijk gezien als een representativiteit van de polis.⁸² Een lid of meerdere leden uit de families van de Eumolpidae en Kerykes waren verantwoordelijk voor het goed laten verlopen van de initiatie en zorgden ervoor dat alleen mannen en vrouwen die hadden betaald een individuele initiatie ondergingen voordat ze deelnamen aan de Mysteriën. Er staat verder niets over hoe deze initiatie verliep, maar blijkbaar was er een voorafgaand ritueel gebruikelijk bij de Mysteriën. Daarnaast stond er een straf op het deelnemen aan de initiatie in groepen in plaats van individueel. Over de vertaling van dit stuk is echter veel onduidelijkheid. Andere vertalingen zeggen niks over een verbod op het deelnemen in grote groepen, maar een verbod op het vorderen van een groter bedrag dan afgesproken door de Eumolpidae en Kerykes.⁸³

⁸⁰ IG I³ 6, C, Osborne en Rhodes (vert.).

⁸¹ Osborne en Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, 39.

⁸² Clinton, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', 99.

⁸³ Osborne en Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, 40.

Er zijn twee aspecten van de inscriptie waar ik dieper op in wil gaan. Het eerste is het ontvangen van de obolen door de priesteres. Ondanks dat er in de inscriptie staat dat alle obolen van de godinnen zijn, zijn historici er niet over uit of dit daadwerkelijk ook het geval is. Volgens Connelly was de priesteres van Demeter en Persephone de functie met de grootste financiële opbrengst van alle priesteresambten in Attica.⁸⁴ Blijkbaar ontving de priesteres ook eigen geld in Eleusis. Ook wil ik wat beter kijken naar de verantwoordelijkheid die de priesteres droeg voor de uitgave van 1600 drachmen. Blok haalt deze passage aan in *Citizenship in Classical Athens* wanneer ze beargumenteert dat de grens tussen functies die gerelateerd waren aan het welzijn van de polis en haar politiek en functies binnen de religie niet zo duidelijk is en er misschien wel helemaal geen sprake van een scheiding is.⁸⁵

Eerst terug naar het ontvangen van de betalingen door de priesteres. Zoals al eerder besproken stelt de inscriptie dat alle gevorderde obolen van de godinnen zijn, op de 1600 drachmen na die ik zo zal bespreken, maar het is niet duidelijk of dit inderdaad het geval was of dat de priesteres de obolen voor zichzelf mocht houden. Naast de Mysteriën is er namelijk ook van andere festivals bekend dat de priesteres persoonlijke betalingen ontving. Zo weten we uit inscripties dat de priesteres tijdens de *Eleusinia* honderd drachmen ontving en meerdere kleine bedragen en delen van de oogst op andere momenten. Er zijn twee verschillende termen bekend voor de betalingen; *apometra* en *hierosyna*. De betekenis van deze termen en vooral het verschil tussen deze twee is niet geheel duidelijk. *Hierosyna* wordt over het algemeen gezien als de betalingen die worden gedaan vanwege de gemaakte onkosten tijdens de cultusrituelen en zijn eigendom van de godinnen. *Apometra* is dat wat gegeven wordt aan de priester of priesteres zoals uitgebreid staat beschreven in de inscriptie. Dit kan zowel geld zijn als een deel van het offer of een andere gift. Sommige auteurs zien dit als vergoeding van de kosten voor de priesters. Dit zou dan echter geen verschil zijn met *hierosyna*, waardoor het meestal wel als inkomen van de priester zelf wordt gezien.⁸⁶ Er valt dus niet met zekerheid te zeggen dat de obolen die de priesteres van Demeter en Persephone tijdens de Mysteriën ontving als persoonlijke giften kunnen worden gezien. Wel is duidelijk dat de priesteres een obool mocht vragen van de deelnemers. Naast obolen ontving de priesteres ook huiden en vlees van de offers, andere voedselproducten zoals olie en honing en bovenal veel aanzien. Zo zijn er priesters bekend die een eigen stoel in het theater kregen en bijzondere inscripties. Dit zal ook zeker het geval zijn geweest in het geval van de priesteres uit Eleusis. Een van de grotere en bekendere priesters uit Attika.⁸⁷

Naast het ontvangen van de obolen was de priesteres ook verantwoordelijk voor de 1600 drachmen waarmee het festival werd gefinancierd. In de inscriptie staat niet hoe het bedrag precies uitbesteed moet worden, behalve dat ze dat altijd al heeft gedaan. Met de verantwoordelijkheid voor zo'n bedrag komen veel extra taken kijken. Clinton ziet het als een 'indication that at this time she played, apart from her religious duties, an important part also in the administration of the cult'.⁸⁸ Haar taak is niet slechts religieus, maar bestaat uit meerdere, onder andere administratieve, taken en dat is altijd al zo geweest volgens de regelgeving.

⁸⁴ Connelly, *Portrait of a Priestess*, 64.

⁸⁵ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 191.

⁸⁶ Connelly, *Portrait of a Priestess*, 198-200.

⁸⁷ *Ibidem*, 197.

⁸⁸ Clinton, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', 69.

Behalve de extra verantwoordelijkheden binnen het heiligdom, gaat het hier ook nog eens om het besteden van publiek geld door de priesteres. Dit maakt het een bijzonder verantwoordelijke taak die waarschijnlijk ook wel gecontroleerd werd door anderen. Daarnaast wordt het besteden van publiek geld vooral gezien als plicht van de meer politieke functies, maar was het dus ook mogelijk dat een priester of priesteres deze verantwoordelijkheid kreeg.⁸⁹ Wanneer de obolen die de priesteres ontving ook eigendom waren van de godinnen mocht de priesteres ook dit publieke geld vorderen van de burgers. De verantwoordelijkheid voor de 1600 drachmen ging dus gepaard met veel extra taken en prestige.

Deze inscriptie over enkele financiële en organisatorische aspecten van de Mystериën van Eleusis laat een interessant beeld van de priesteres zien. Het ontvangen van de obolen en het besteden van publiek geld toont een grote financiële verantwoordelijkheid van de priesteres. Ze zal misschien niet de grootste financieel verantwoordelijke zijn geweest, zo worden in de inscriptie ook de *hieropoioi* genoemd die ook vaak geldfuncties worden toegeschreven, maar het geeft haar wel een belangrijke en sterke positie in Eleusis.⁹⁰ De inscriptie kan ook iets vertellen over hoe lucratief de functie van priesteres was. Het is echter niet duidelijk of de priesteres de ontvangen obolen voor zichzelf mocht houden. Uit andere bronnen weten we dat dit bij andere festivals wel het geval was. Dus ook als twee obolen van de Mystериën eigendom waren van het heiligdom leverden de andere festivals ook genoeg op. Hier komt ook een stuk prestige van de functie bij kijken. Dit zal in de volgende inscriptie ook nog centraal komen te staan.

Eponiemen

In de vorige inscriptie stonden de bijzondere verantwoordelijkheden die priesteres droeg in de cultus van Demeter en Persephone centraal. Dit maakte dat ze een van de belangrijkste heilige ambtenaren was in Eleusis, maar waarschijnlijk was ze ook in Athene een belangrijke en invloedrijke vrouw. Deze functie gaat dan ook gepaard met veel aanzien en prestige. Een vorm van prestige is terug te vinden op de volgende inscriptie (IG II² 3490).

ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
Μήδειον Μηδείου Πειραιέα τὸν ἐξηγητὴν
ἐκ τοῦ γένους τοῦ Εὐμόλπιδων εὐσεβείας
ἔνεκα τῆς πρὸς τῷ Θεῷ καὶ ἐπιμελείας καὶ
φιλοτιμίας τῆς περὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν ἱερῶν
καὶ πατρίων Δήμητρι καὶ Κόρη ἀνέθηκαν.

ἐπὶ ἱερείας Κλεοκρατείας τῆς Οἰνοφίλου ἸΑφιδναίου Θυγατρὸς.⁹¹

Deze inscriptie (zie figuur 1) staat geschreven op het voetstuk van een bronzen beeld van Medeios. Het beeld zelf is er niet meer, maar wel de witte marmeren basis met de inscriptie. Het is gevonden langs de processieweg van de Kleine Propyleeën naar het Telesterion in

⁸⁹ Blok, *Citizenship in Classical Athens*, 191.

⁹⁰ Ibidem, 191.

⁹¹ IG II² 3490.

Eleusis.⁹² De inscriptie stelt dat de Boule en het volk dit beeld voor Medeius, zoon van Medeius uit Peiraeus, hebben neergezet. Medeius was afkomstig uit de *genos* Eumolpidae en was een exegeet in Eleusis. De inscriptie en het beeld maken duidelijk dat de functie van exegeet een eervolle taak was. Ook wordt de reden verteld waarom dit beeld werd geplaatst, namelijk omdat Medeius zo veel gedaan heeft voor Demeter en Persephone. Als laatste, en voor dit onderzoek het belangrijkste, wordt de datering gegeven van de inscriptie. De datering van de inscriptie wordt gedaan aan de hand van de huidige priesteres. In dit geval is dat de priesteres Kleokrateias, de dochter van Oinofilus uit Aphidna. Uit andere inscripties weten we dat haar vader zelf ook basileus was geweest in 88/7. De datering op de inscriptie zelf maakt niet duidelijk wanneer de inscriptie precies geschreven is, want de functie van priesteres had een lange ambtstermijn. Dankzij de vader die basileus was in 88/7 en Medeius die zelf ook archon is geweest rond het jaar 65 kan de inscriptie gedateerd worden in de eerste eeuw voor Christus.⁹³

De inscriptie is interessant voor mijn onderzoek omdat er hier sprake is van een eponieme priesteres. Er is sprake van een eponieme functie, wanneer de naam van een functionaris gebruikt wordt om een bepaald jaar aan te geven. Het gaat hierbij vaak om magistraten en andere belangrijke politieke functies, maar soms ook priesters en priesteressen.⁹⁴ Sherk maakt hierin onderscheid tussen ware eponiemen en valse eponiemen. Er is sprake van een ware eponiem in het geval van een 'official, annually elected or chosen, whose name is used to date official documents of the city throughout the current year'.⁹⁵ Belangrijk hierbij is dat het dus om staatszaken draait. Een valse eponiem daarentegen is niet bedoeld voor objecten en administratie die verbonden zijn met de polis zelf, maar eerder voor speciale functies en locaties. Vaak zijn deze valse eponiemen verbonden aan heiligdommen en religieuze zaken. De formulering van een ware eponiem bestaat uit de vaste vorm van ἐπι en daarop volgend de naam met vaak de functie erbij.⁹⁶ Dit is ook de vorm die gebruikt wordt in de inscriptie voor de exegeet Medeius. In het geval van Eleusis wordt de priesteres echter niet jaarlijks gekozen en de inscriptie gaat ook niet over de polis. Waarom wordt er in de inscriptie gebruik gemaakt van een eponieme priesteres? Er zijn enkele heiligdommen bekend, zoals het heiligdom van Asklepios in Athene, waarbij de verwijzing naar een priester met een lange ambtstermijn een praktische reden had omdat bijvoorbeeld votiefgeschenken werden opgeborgen aan de hand van de naam van de priester. Deze praktische reden kennen we alleen niet voor Eleusis.⁹⁷ Een andere verklaring is dat een eponiem gebruikt wordt als prestigemiddel, maar zelfs als dit het geval was kan een eponiem nog steeds helpen om een inscriptie of gebeurtenis grof te dateren.⁹⁸ De eponiemen die verwijzen naar priesteressen die langer dan een jaar in functie waren vormen

⁹² Kevin Clinton, 'Eleusis: the Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme. Volume 1A: Text.', *The Archaeological Society at Athens Library* (2005) 26, 285.

⁹³ Clinton, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', 73.

⁹⁴ Robert K. Sherk, 'The Eponymous Officials of Greek Cities: I', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 83 (1990) 249-288, aldaar 249.

⁹⁵ Sherk, 'The Eponymous Officials of the Greek Cities: I', 256.

⁹⁶ Marietta Horster, 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', in: Horster en Klöckner (red.) *Civic Priests: Cult Personnel in Athens from the Hellenistic Period to Late Antiquity* (De Gruyter 2011) 161-202, aldaar 188-189.

⁹⁷ Horster, 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', 161-162.

⁹⁸ *Ibidem*, 189.

volgens Horster een eigen groep. Het hoofddoel van het eponiem is namelijk niet het dateren en daarom vallen ze niet onder de ware en valse eponiemen.⁹⁹

De inscriptie laat dus vooral zien wat voor een eervolle taak de functie van priesteres was en het aanzien dat je kreeg voor het vervullen van deze rol. Daarnaast heeft het eponiem natuurlijk ook de taak om de inscriptie te dateren, maar als ze dat exact hadden willen doen hadden ze wel een andere functie gebruikt. Connelly trekt zelfs een vergelijking met de positie van mannelijke archons wiens namen ook gebruikt worden als eponiem.¹⁰⁰ De priesterlijke eponiemen kennen we vooral van bronnen uit de Hellenistische en Romeinse periode en minder uit het Klassieke Athene.¹⁰¹ De priesteressen die deze eer kregen waren echter niet de minste priesteressen. Connelly heeft het over de priesteres van Athena Polias in Athene en de priesteres van Hera in Argos en de priesteres van Demeter en Kore in Eleusis als eponiemen priesteressen.¹⁰² Het eponiem was dus slechts weggelegd voor de grootste en belangrijkste priesteressen uit Griekenland, zo ook de priesteres uit Eleusis. De eerste priesterlijke eponiemen die gevonden zijn op inscripties zijn uit de vierde eeuw, maar het gaat hierbij nog om jaarlijkse priesters.¹⁰³ De eerste inscriptie uit Eleusis is afkomstig uit de late tweede eeuw en de inscripties worden daarna steeds talrijker.¹⁰⁴

Processie

De laatste inscriptie die ik hier bespreek gaat over de vrouwen die deelnemen aan de Mysteriën. In de vorige inscripties kwam de bijzondere en sterke positie van de priesteres goed naar voren, maar de positie van een priesteres was over het algemeen belangrijk. Geldt deze positie ook voor de rest van de vrouwen binnen de cultus? In de volgende inscriptie wordt de processie beschreven van een ander mysteriënfestival.

Rules for the procession. Msesistratus [the hierophant] should lead the procession. Then the priests of the gods for whom the mysteries are being celebrate, after the priestess. Then the contest officials, the sacrifice officials, the *aulos* players. After this, the maiden initiates in the order determined by lot, bringing the chariots containing the boxes that hold the sacred mysteries. Then the officials of the feast of Demeter and the under-officials of the feast who have come forward, and then the priestess of Demeter at the sanctuary near the Hippodrome, and then the priestess of Demeter at the sanctuary in Aigila. Then the female initiates, one by one, in the order determined by lot, and then the male initiates in the order arranged by the Ten.¹⁰⁵

De inscriptie is afkomstig uit het jaar 92 voor Christus en is gevonden in Andania op de Peloponnesos. Andania had haar eigen Mysteriën en de inscriptie gaat specifiek over de

⁹⁹ Horster, 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', 194.

¹⁰⁰ Connelly, 'Portret of a Priestess', 57.

¹⁰¹ Horster, 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', 194.

¹⁰² Connelly, 'Portret of a Priestess', 57.

¹⁰³ Horster, 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', 191.

¹⁰⁴ Ibidem, 197.

¹⁰⁵ Mary R. Lefkowitz en Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece & Rome. A Source book in translation 2nd edition*, Lefkowitz (vert.) (Duckworth 1982), 281.

processie tijdens dit festival. De processie werd geleid door de hierophant Msesistratus en voorop liep de priesteres. Daarna volgden de priesters van de goden die speciaal tijdens de Mysteriën werden vereerd, enkele functionarissen voor de wedstrijd en het offer, de *aulos* spelers, de meisjes met de heilige objecten in manden, functionarissen van het feest van Demeter, de priesteres van Demeter uit waarschijnlijk Andania zelf en de priesteres van Demeter uit Aigila. De processie werd afgesloten met de groep deelnemers waarvan de vrouwelijke deelnemers voorop liepen en daarna de mannelijke deelnemers volgden. Er was ook nog een verschil tussen de mannen en vrouwen in het vaststellen van de volgorde. Bij vrouwen werd deze bepaald door middel van het lot, terwijl bij de mannen de volgorde afhankelijk was van hun stam.

De plaats Andania is bekend om de cultus voor de Grote Goden of Grote Godinnen. De bronnen geven verschillende versies van de cultus waardoor het niet duidelijk is of het nu om goden of godinnen gaat. Een belangrijke bron voor de cultus is de beschrijving door Pausanias. Hij spreekt over de Mysteriën van de Grote Godinnen die in het bos bij Andania werden gehouden, maar verder geeft hij de lezer geen details over de rituelen van de cultus.¹⁰⁶ Wel vergelijkt hij de Mysteriën van Andania met die van Eleusis en ‘regard them as second only to the Eleusinian festival in awesomeness’.¹⁰⁷ Over de oorsprong van de Mysteriën geeft Pausanias twee verschillende versies. Als eerste vertelt hij het verhaal van koningin Messene uit Andania die bij het ontstaan van Messene de geheime rituelen uit Eleusis ontvangt van Kaukon uit Athene. Deze relatie met Athene is later ook terug te zien wanneer Atheners de Mysteriën veranderden of er rituelen aan toevoegden en laat dus ook een link zien met de Mysteriën van Eleusis. In het andere verhaal is Kaukon ook aanwezig maar nu vertelt hij in een droom waar de tekst met de rituelen van de Grote Goden gevonden kan worden. Dit was halverwege de vierde eeuw, nadat Messene onafhankelijk was geworden van de Spartaanse overheersing. De cultus werd toen opnieuw ingesteld tegelijkertijd met het opnieuw ontstaan van de polis. Hetzelfde was in het geval bij koningin Messene die de rituelen ontving aan het begin van de geschiedenis van Messene. In het jaar 92 werden er opnieuw elementen gewijzigd aan de cultus. Mnasistratus, de hierophant, was hier verantwoordelijk voor en de inscriptie hierboven is een gedeelte uit een lange tekst met organisatorische details voor de rituelen.¹⁰⁸

De vraag is of en hoe de Mysteriën van Andania in verbinding stonden met de Eleusinische Mysteriën. Pausanias spreekt over de Grote Godinnen wat doet denken aan de Demeter en Persephone in Eleusis. De inscripties uit Andanië spreken echter over de Grote Goden. Daarnaast geeft Pausanias twee verschillende versies over de oorsprong van de Mysteriën. Bij de eerste is nadrukkelijk een rol weggelegd voor Athene en Eleusis en is er sprake van een relatie tussen de twee Mysteriën. Bij het tweede verhaal wordt niet gesproken over een link met Eleusis of Athene. Volgens Bowden is het waarschijnlijker dat het laatste verhaal door de inwoners van Messene zelf werd verteld en daarmee betrouwbaarder is.¹⁰⁹ Maar het verhaal over koningin Messene die de rituelen uit Eleusis ontvangt moet ergens ontstaan zijn en kan

¹⁰⁶ Fritz Graf, ‘Lesser Mysteries – Not Less Mysterious’, in: Cosmopoulos (red.) *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults* (Routledge 2003) 241-262, 242.

¹⁰⁷ Pausanias, *Description of Greece* 4.33.5.

¹⁰⁸ Graf, ‘Lesser Mysteries – Not Less Mysterious’, 242-243.

¹⁰⁹ Hugh Bowden, ‘Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas’, *Mediterranean Historical Review* 22 (2007) 1, 71-83, aldaar 78.

niet door Pausanias zelf bedacht zijn. Graf beargumenteerd dat door de Mysteriën in verband te brengen met elkaar de cultus in Messene extra aanzien kreeg. Het is niet onwaarschijnlijk dat de Mysteriën afkomstig uit Eleusis waren, want er zijn meerdere culten bekend op de Peloponnesos die afkomstig zijn uit Eleusis. Bovendien weten we zeker uit inscripties dat Demeter en waarschijnlijk ook Persephone werden vereerd in Andania.¹¹⁰ Hoe sterk de relatie tussen Eleusis en Andania is valt uit de bronnen niet precies op te maken, maar het is wel aannemelijk dat er tot op zekere hoogte sprake was van een overeenkomst tussen de Mysteriën. Er valt dus ook niet met zekerheid te zeggen dat de processie zoals deze in de eerste eeuw voor Christus werd gehouden in Andania op dezelfde manier verliep als in het geval van de processie van Athene naar Eleusis in de Klassieke periode, maar ik acht het mogelijk.

Het bijzondere aan de processie is de positie van de vrouwelijke deelnemer. Buiten de speciale festivals voor alleen vrouwen, hadden de vrouwen verdere bij religieuze activiteiten vaak een achtergestelde positie ten opzichte van de mannen. Vrouwen mochten in sommige zelfs niet mee doen aan festivals of niet actief deelnemen aan de onderdelen. Bij de Mysteriën van Andania en Eleusis was dit niet het geval en mochten vrouwen net als alle andere burgers van de polis deelnemen. Er wordt hierbij geen verschil gemaakt tussen man of vrouw en slaaf of vrije. Daarnaast hadden de vrouwen in Andania en eventueel ook in Eleusis een prominente plek in vooraan de processie. Hiermee werd hun deelname aan het festival nog eens benadrukt en hun positie versterkt. Naast de priesteres hadden de vrouwen die deelnamen aan de Mysteriën waarschijnlijk ook een prestigieuze rol en stonden ze in ieder geval op gelijke voet met de mannen.

¹¹⁰ Graf, 'Lesser Mysteries – Not Less Mysterious', 244-245.

Conclusie

Lange tijd werd het Atheense burgerschap gedefinieerd aan de hand van de participatie in de politiek en de rechtspraak van de polis. Deze definitie was afkomstig uit het werk van Aristoteles. Er zijn echter andere bronnen die een bredere invulling geven aan de definitie van het burgerschap. Dit verandert niet alleen de definitie, maar heeft ook invloed op de groep van burgers. Volgens de definitie van Aristoteles waren alleen de volwassen mannen burgers van de polis. Met de nieuwe definitie was het burgerschap ook toegankelijk voor vrouwen en *metoiken* in de polis.

Blok gaat in haar werk *Citizenship in Classical Athens* in op deze nieuwe benadering van burgerschap. Ze behandelt de belangrijkste bronnen voor deze definitie en de nieuwe interpretatie van het werk van Aristoteles. Blok maakt een duidelijk onderscheid tussen bronnen met een theoretisch karakter en bronnen die gebaseerd zijn op de werkelijke situatie in Athene. De definitie van Aristoteles gaat uit van een ideaaltype van de Atheense polis. Blok noemt het daarom ook een filosofische definitie en dit sluit perfect aan bij wat we weten van Aristoteles. De *AthPol* geeft een definitie die al dichterbij de praktijk ligt. Het belangrijkste criterium van burgerschap is de Atheense afkomst; een burger heeft zowel een Atheense vader als moeder. Dit is verplicht voor het participeren in de polis. Een burger kon zowel participeren in de politiek en de rechtspraak van de Atheense polis zoals Aristoteles aangeeft. Maar dat zijn niet de enige plekken om te participeren voor een burger. Participatie binnen de religie was ook een belangrijk eigenschap van het burgerschap. Het criterium voor het Atheense burgerschap is dus niet de functie die worden uitgevoerd op politiek of juridisch gebied, maar de Atheense afkomst van een man of vrouw. Het was belangrijk voor een burger om ook uiting te geven aan het burgerschap. Dit kon gedaan worden door middel van participeren in de polis, zowel op politiek, juridisch en religieus gebied.

Participeren in de religie was niet alleen een belangrijk aspect van het burgerschap, maar religie was ook nog eens door en door verweven met de organisatie van de polis. Religie vond op verschillende niveaus plaats, zowel binnen als buiten de polis en overall was de invloed van de polis zichtbaar. De centrale polisculten waren het sterkst verbonden met de polis en participeren in deze culten was dan ook belangrijk voor een Atheense burger. De cultus van Demeter en Persephone in Eleusis was een van de centrale polisculten. Ondanks dat de cultus zich niet bevond in het centrum van de polis, wat over het algemeen wel vaak het geval was, was de cultus toch verbonden met het centrum. Onder andere door het Eleusinion in Athene en enkele rituelen, zoals de processie tijdens de Mysteriën van Eleusis. De cultus van Demeter en Persephone in Eleusis vind haar oorsprong in de mythe van Demeter die tijdens haar zoektocht naar haar dochter Persephone aankomt in Eleusis en uiteindelijk de geheime rituelen bekend maakt aan de leiders van Eleusis. De cultus bestond uit meerdere festivals gedurende het jaar ter ere van Demeter en Persephone. Vaak stonden deze festivals in relatie tot de oogst of het hiernamaals.

Bronnen over de rol van de vrouw in de cultus zijn schaars, maar de inscripties in dit onderzoek laten wel degelijk een goed beeld zien van de priesteres van Demeter en Persephone. De rol van priesteres was de belangrijkste vrouwelijke functie binnen de cultus en volgens sommige bronnen nog voornameer dan de hierophant. Ze droeg grote verantwoordelijkheden in

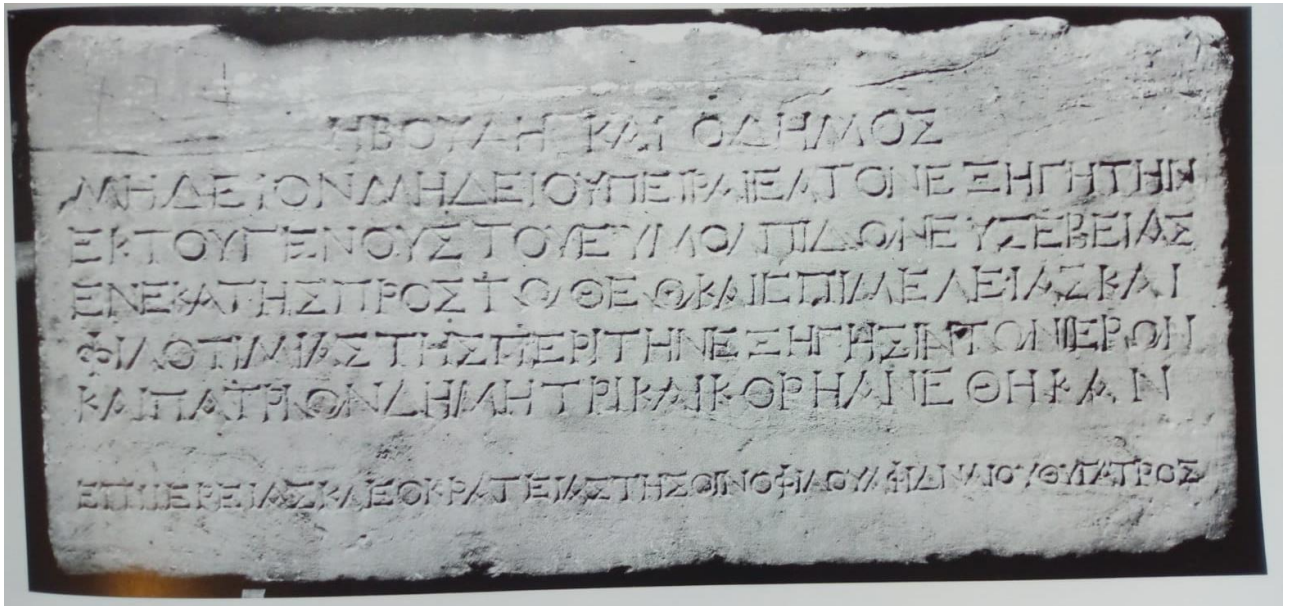
Eleusis en hield zich met veel meer bezig dan slechts de religieuze taken. Ze was verantwoordelijk voor de uitgave van een groot bedrag aan drachmen. Deze drachmen waren afkomstig van het volk en bedoeld voor de kosten van het festival. De priesteres had dus publiek geld tot haar beschikking en was verantwoordelijk voor het uitgeven ervan. Dit heeft ze in overeenkomst met andere politieke ambtenaren. Het laat zien dat er geen duidelijke scheiding bestaat tussen de polis en religie en maakt bovendien het verschil tussen politieke en religieuze ambtenaren kleiner.

De overeenkomst tussen politieke ambtenaren en de priesteres is ook terug te zien in het geval van de eponieme priesteres. Het gebruik van de priesters van Demeter en Persephone als een eponieme priesteres heeft in dit geval vooral als doel om de priesteres aanzien te geven. Vanwege de lange ambtstermijn van priesteres is ze namelijk niet geschikt voor het dateren. Het eponiem vergroot het prestige van de priesteres en toont de sterke positie van haar in Eleusis en Attika. Bovendien was deze eer over het algemeen voor belangrijke politieke ambtenaren en minder vaak voor priesters en priesteressen. Dit laat opnieuw een relatie zien tussen de polis, haar politiek en religie. Het verschil tussen participeren in de religie en deelnemen aan de politiek is dus minder groot dan tot nu toe gedacht.

De priesteres was niet de enige vrouw in de cultus van Demeter en Persephone in Eleusis. Vrouwen mochten deelnemen aan de verschillende festivals en Eleusis had haar eigen *Thesmophoria* en *Haloa* speciaal voor vrouwen. De vrouwen konden dus naast het vervullen van belangrijke functies binnen de cultus ook participeren door deel te nemen aan de festivals. In het geval van de Mysteriën is het zelfs mogelijk dat ze een belangrijke positie kregen binnen de processie naar Eleusis. Dit laat de sterke positie van de vrouw binnen de cultus van Demeter en Persephone zien.

Uit de inscripties blijkt dat de priesteres een belangrijke functie had binnen de cultus die zich niet slechts toespitst op religieuze taken. Haar verantwoordelijkheden en het prestige wat ze daardoor kreeg lijken tot op zekere hoogte op die van een politieke ambtenaar en dit maakt het onwaarschijnlijk dat ze niet als burger van de Atheense polis werd gezien. Dit sluit aan bij de definitie geformuleerd door Blok. Daarnaast tonen alle drie de inscripties een sterke relatie tussen de polis en religie. De inscriptie van de processie in de Mysteriën van Andania is onderdeel van een van de vele veranderingen die de Mysteriën heeft ondergaan. Deze veranderingen waren vaak onder leiding van Athene en waren verbonden met de eenwording van Messene. Polis en religie kunnen dus niet los van elkaar gezien en bestudeerd worden. Dit vraagt om een nieuwe benadering van het Atheense burgerschap.

Appendix

Figuur 1. IG II² 3490 (Clinton, 'Eleusis: the Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme. Volume 1B: Plates.', *The Archaeological Society at Athens Library* (2005) 26, plate 135).

Bibliografie

- Blok, Josine, *Citizenship in Classical Athens* (Cambridge 2017).
- Blok, Josine, 'Perikles' Citizenship Law: A New Perspective', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 58 (2009) 2, 141-170.
- Bowden, Hugh, 'Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas', *Mediterranean Historical Review* 22 (2007) 1, 71-83.
- Clinton, Kevin, 'Eleusis: the Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme. Volume 1A: Text.', *The Archaeological Society at Athens Library* (2005) 26.
- Clinton, Kevin, 'Eleusis: the Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme. Volume 1B: Plates.', *The Archaeological Society at Athens Library* (2005) 26.
- Clinton, Kevin, 'The Mysteries of Demeter and Kore', in: Ogden (red.) *A Companion to Greek Religion* (John Wiley & Sons 2008) 342-356.
- Clinton, Kevin, 'The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries', *The American Philosophical Society* 64 (1974) 3.
- Connelly, Joan Breton, *Portrait of a Priestess: Woman and Ritual in Ancient Greece* (Princeton 2007).
- Demosthenes, *Orations 57. Euxitheus against Eubulides, an Appeal*, W. DeWitt en J. DeWitt (vert.), Loeb Classical Library (Londen 1949).
- Demosthenes, *Orations 59. Against Neaera*, W. DeWitt en J. DeWitt (vert.), Loeb Classical Library (Londen 1949).
- Graf, Fritz, 'Lesser Mysteries – Not Less Mysterious', in: Cosmopoulos (red.) *Greek Mysteries: The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults* (London 2002), 241-262.
- Hard, Robin, *The Routledge Handbook of Greek Mythology* (Londen 2004).
- Horster, Marietta 'The tenure, appointment and eponymy of priesthoods and their (debatable) ideological and political implications', in: Horster en Klöckner (red.) *Civic Priests: Cult Personnel in Athens from the Hellenistic Period to Late Antiquity* (De Gruyter 2011) 161-202.
- Jameson, Michael H., 'Religion in the Athenian Democracy', in: Jameson (red.) *Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society* (Cambridge 2014) 232-269.
- Kindt, Julia, *Rethinking Greek Religion* (Cambridge 2012).

- Lefkowitz, Mary R. en Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece & Rome. A Source book in translation 2nd edition* (Duckworth 1982).
- Mikalson, John D., *Ancient Greek Religion* (Wiley-Blackwell 2010).
- Miles, Margaret M., 'The City Eleusinian', *The Athenian Agora* 31 (1998) 1-69.
- Osborne, Robin en P. J. Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC* (Oxford 2017).
- Parker, Robert, *On Greek Religion* (Cornell 2011).
- Parker, Robert, *Polytheism and Society at Athens* (Oxford University Press 2005).
- Pausanias, *Description of Greece, Book IV*, W.H.S. Jones en H. A. Ormerod (vert.), Loeb Classical Library (Londen 1918).
- Polignac, François de, *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*, trans. Janet Lloyd (Chicago 1995).
- Sherk, Robert K., 'The Eponymous Officials of Greek Cities: I', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 83 (1990) 249-288.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, 'Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian Cult', in: Cosmopoulos (red.) *Greek Mysteries: The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults* (London 2002), 25-50.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, 'Further Aspects of *Polis* Religion', in: Buxton (red.) *Oxford Readings on Greek Religion* (Oxford 2000) 38-55.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, "Reading" *Greek Culture: Text and Images, Rituals and Myths* (Oxford 1991).
- Sourvinou-Inwood, Christiane, 'Reconstructing Change: Ideology and the Eleusinian Mysteries', in: Golden en Toohey (red.) *Inventing Ancient Culture: Historicism, Periodization, and the Ancient World* (Londen 1997) 132-159.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, 'What is *Polis* Religion?', in: Murray en Price (red.) *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1990) 295-322.